Т.Б. **Харченко**, канд. екон. наук, доц.

ФОРМУВАННЯ ТА ВПРОВАДЖЕННЯ СИСТЕМИ ЕКОЛОГІЧНОГО МЕНЕДЖМЕНТУ НА ПІДПРИЄМСТВАХ УКРАЇНИ

У статті розглянуто основні підходи до формування системи екологічного менеджменту та можливості їх застосування на підприємстві в сучасних умовах розвитку економіки України. Зазначено переваги застосування екологічного менеджменту, а також перспективи розвитку даного сектору у сучасних умовах господарювання.

This article contains basic ecological management system forming approaches and possibilities of their application on an enterprise in the modern conditions of Ukraine economy development. Advantages of ecological management application, and also development prospects of given sector in the management modern conditions are explained.

Ключові слова: екологічний менеджмент, екологічні стандарти, еколого-економічні відносини, система екологічного управління, екологічне законодавство.

Keywords: ecological management, environmental standards, ecological and economical relations ship, system of environmental management, ecological low.

Сучасний розвиток суспільства характеризується суперечністю між зростаючими потребами людей і обмеженими можливостями природних ресурсів, неконтрольоване використання яких призводить до порушення балансу природних систем та загострення екологічної ситуації. Природне середовище України, яка і сьогодні залишається індустріально розвиненою державою, постійно зазнає техногенних навантажень, що у багато разів перевищують аналогічні навантаження у розвинених країнах. Як потенційні джерела забруднення навколишнього середовища, на сьогоднішній день в Україні розглядаються: енергетика, паливний комплекс, металургія, хімічна промисловість та інші підприємства. На жаль, на початок економічних реформ економіка України виявилася структурно деформованою та неефективною. Масштаб її негативного впливу на навколишнє середовище (у розрахунку на одиницю виробленої продукції) значно вищий, ніж у технологічно розвинених країнах. Також, значна частина основних виробничих фондів України не відповідає сучасним екологічним вимогам. Велика кількість територій України, де проживає майже половина населення, не відповідає вимогам екологічних стандартів. Таким чином, сучасна епоха ринкових відносин характеризується цілим рядом глобальних змін, що обумовлені взаємозалежністю між подальшим розвитком суспільства та формуванням навколишнього природного середовища. За таких обставин виникає необхідність перегляду головних та суттєвих принципів самого механізму взаємовідносин між сучасним суспільством та природою, а також нових засобів та підходів до господарського освоєння природно-ресурсного потенціалу, формування нових закономірностей природоохоронного напрямку, оновленого

господарського механізму, що охоплює різноманітні та складні процеси взаємодії суспільства та природи. Цим процесам властива внутрішня суперечливість, що обумовлена діаметрально протилежною спрямованістю екологічних та економічних інтересів. Екологічні інтереси потребують збереження природного середовища у недоторканості, а економічні – зростаючих масштабів впливу на нього [5]. У цій ситуації все більш очевидною стає необхідність пошуку нових, придатних у сучасних умовах, шляхів та підходів до мінімізації антропогенного впливу на навколишнє середовище. Одним з основних таких шляхів у розвинених країнах світу став розвиток екологічного бізнесу та екологічного управління.

Одразу слід зазначити, що в Україні проблеми екологічного управління практично не досліджені. Окремі аспекти екологічного менеджменту опрацьовували такі вчені як: В.І. Андрейцев, Б.М. Данілішин, С.І. Дорогунцов, О.Л. Кащенко, О.О. Погрібний. Серед закордонних авторів, на працях яких базуються дослідження вітчизняних науковців, доречно виділити В. Дітріха, Е. Лемінга, Г. Леджвурта, Є. Стріт та інших авторів.

Концентрація зусиль світової спільноти щодо пошуку шляхів ефективної взаємодії з навколишнім середовищем через зменшення забруднення довкілля, впровадження запобіжних природоохоронних заходів, використання екологічно чистих технологій знайшла своє відображення у Декларації про навколишнє середовище, яка була прийнята у 1992 році на конференції ООН у Ріо – де – Жанейро в рамках Уругвайського раунду переговорів по Всесвітній торговельній угоді. Під час всесвітнього саміту представниками більш, ніж 100 держав був прийнятий і узгоджений «Порядок денний на XXI століття», яким передбачалось створення цілісної системи природоохоронних нормативно – правових документів. Відповідно до цього документу та потреб сьогодення Міжнародна організація зі стандартизації (ISO) у 1993 році створила технічний комітет зі стандартизації з метою розроблення системи міжнародних стандартів, які б могли впроваджувати різні підприємства, організації, установи державного та приватного бізнесу. Вже у 1996 році Міжнародна організація зі стандартизації опублікувала комплекс з п’яти основоположних міжнародних стандартів ISO серії 14000 «Системи управління навколишнім середовищем» (Environmental management systems – EMS). Ці стандарти пропонують структуру, методологію і практичні інструментальні засоби з метою допомоги підприємствам та організаціям щодо зменшення негативного впливу на навколишнє середовище. Центральним серед цих документів вважається стандарт ISO 14001 «Системи управління навколишнім середовищем. Склад та опис елементів і настанови щодо їх застосування». Саме відповідність цьому стандарту і є предметом сертифікації. Всі інші стандарти цієї серії розглядаються як допоміжні. З метою підготовки українських підприємств до правил світової торгівлі, розуміючи, що наявність сертифікованої системи EMS може стати не-від'ємною частиною вимог стратегічних партнерів України при купівлі українських товарів, Держспоживстандарт України, вперше серед країн СНД, здійснив пряме введення міжнародних екологічних стандартів, які з 1 січня 1998 р. почали діяти на території нашої країни як добровільні [1].

Існуючі на сьогодні системи екологічного менеджменту подані у британському стандарті BS 7750, у директиві Європейського Союзу з екологічного менеджменту в Eco-Management and Audit Scheme (EMAS) та у міжнародній програмі для хімічної промисловості Responsible Care.

Основні засади екологічного менеджменту згідно стандарту ISO 14000 "Системи екологічного управління" подані на рис. 1 [2]. Всі ці документи, в принципі, розраховані на добровільне застосування, але за згоди підприємства на застосування системи, воно повинно жорстко дотримуватись її принципів. Разом з тим, між системами існують і певні відмінності. Директива EMAS та програма Responsible Care передбачають регулярну публікацію даних з існуючих впливів та їх змін, а стандарт BS 7750 цього не передбачає. EMAS, крім того, накладає обов'язок надання даних, призначених для публікації, спеціально акредитованим експертам для перевірки. Реально це означає розповсюдження практики аудиторських перевірок відносно даних з екологічних аспектів діяльності підприємства. Інша відмінність між цими системами полягає у тому, хто займається організацією системи управління та які підрозділи вона охоплює. Програма Responsible Care впроваджується та організується всередині самої хімічної промисловості та базовою одиницею управління у даному випадку є підприємство. Стандарт BS 7750 передбачає існування офіціальних органів з сертифікації, але центральною ланкою в цій системі також є підприємство. У системі EMAS основною ланкою є робоче місце.

Рис. 1. Модель системи екологічного управління (згідно стандарту ISO 14000)

При цьому принципово новим у даній системі є те, що в сфері регулювання еколого-економічних відносин основний акцент робиться на внутрішньофірмові методи захисту навколишнього середовища. Нова система EMAS створює для підприємств такі стимули (насамперед економічні), які спонукають їх до добровільного прийняття офіційних вимог в галузі екологічного менеджменту. Вона визначає на основі економічних чинників рамочні умови добровільної участі в ній, тобто являє собою суто ринковий інструмент [4]. Отже, із застосуванням екологічних стандартів відбувається екологізація економічної стратегії підприємства.

Відповідно до стандарту ISO 14000 **екологічний менеджмент** ***(екологічне управління) трактується як функція управління, що спрямована на забезпечення гармонізації діяльності та розвитку господарських та інших об'єктів із еколого-правовими вимогами і реалізується на об'єктовому рівні в будь-якій галузі господарювання*** *[1].* Екологічний менеджмент у тому чи іншому вигляді існує на будь-якому об'єкті, діяльність якого пов'язана з використанням природних ресурсів або може справляти вплив на довкілля, та виявляється в організаційно-інституційному забезпеченні природоохоронної діяльності об'єкта з покладанням відповідальності за цю сферу на певні підрозділи (осіб), в організації руху екологічної інформації та її носіїв (документації) каналами інформаційних зв'язків, у веденні первинного обліку та екологічної звітності (в тому числі статистичної), у здійсненні виробничого контролю тощо. Водночас, починаючи з кінця 90-х років XX ст., підприємства та інші об'єкти, які намагаються підвищити екологічну спроможність, покращити показники екологічних впливів своєї діяльності на довкілля, а також екологічну якість продукції чи послуг, отримали таку можливість завдяки адаптації в Україні міжнародних стандартів серії ISO-14000. Стандартами, зокрема, передбачено створення, впровадження та функціонування структурованої системи екологічного менеджменту, інтегрованого в менеджмент підприємства. Системи екологічного менеджменту запроваджуються виключно на добровільних засадах на підприємствах (організаціях), їх відокремлених структурних підрозділах, галузях господарства щодо окремого виду діяльності тощо (далі — підприємство). Створена на підприємстві система екологічного менеджменту може бути впроваджена як шляхом її сертифікації з боку акредитованих органів із сертифікації (реєстрації), так і шляхом самодекларації. Мотивація до впровадження таких систем пов'язана із загальною оптимізацією показників виробничої діяльності, підвищенням конкурентоспроможності продукції на ринку товарів та послуг, вимогами споживачів або суміжників, з якими працює підприємство, бажанням виходу на міжнародний ринок тощо. При цьому слід усвідомлювати, що запровадження систем екологічного менеджменту, крім безумовних переваг, накладає на підприємство додаткові зобов'язання, пов'язані з підвищенням рівня контролю екологічних показників його господарської діяльності (крім загального державного, громадського, відомчого контролю, якому підлягають такі об'єкти, їх діяльність за загальним правилом є предметом нагляду з боку органу із сертифікації та інших зацікавлених інстанцій).

Законодавство України до останнього часу не регулювало відносин, пов'язаних зі створенням, впровадженням та функціонуванням систем екологічного менеджменту, що можна пояснити добровільною природою цього управлінського інструменту. Починаючи з 1998 р. ця сфера регулювалася виключно стандартами серії ISO 14000. Водночас останніми роками почали з'являтися, здебільшого на галузевому чи локальному рівнях, нормативно-правові акти, якими привертається увага до доцільності впровадження систем екологічного менеджменту. Так, 13 жовтня 2004 р. Мінприроди України видало наказ № 392 «Про організацію роботи щодо впровадження екологічних міжнародних стандартів ISO серії 14000». А наказом від 4 вересня 2006 р. № 395 «Про політичні пріоритети, стратегічні напрями і завдання Міністерства» з метою впровадження систем управління довкіллям протягом 2007—2011 років передбачені розробка та затвердження Концепції та Державної програми підтримки впровадження систем управління довкіллям та екологічної сертифікації продукції відповідно до європейських та міжнародних вимог. Рішенням Міністерства освіти і науки України від 20 грудня 2001 р. № 13/6-19 «Про концепцію екологічної освіти в Україні» в освітньо-професійних програмах підготовки бакалавра, спеціаліста та магістра-еколога запроваджено викладання серед інших професійно-орієнтованої дисципліни «Екологічний менеджмент». Проте, на жаль, законодавство України про екологічний менеджмент розвинуте все ще недостатньо. Наразі правове регулювання екологічного менеджменту здійснюється в двох напрямах:

- визнання еколого - правового статусу суб'єктів екологічно небезпечної діяльності;

- впровадження систем екологічного менеджменту.

Істотною проблемою першого напряму є розкиданість правових приписів щодо здійснення екологічного менеджменту в числених актах екологічного законодавства. Кожен із законів визначає окремі аспекти екологічного менеджменту підприємства або порядок застосування окремих заходів екологічного менеджменту (екологічна статистика, екологічний облік, оцінка екологічного впливу тощо). Це призводить до неефективності екологічного законодавства України в частині здійснення екологічного менеджменту підприємств. Проте, у сучасних умовах жорсткі вимоги ринку, тиск законодавчих норм та споживачів, зростаючий попит на етичні інвестиції призвели до того, що кількість підприємств та організацій, які сертифікували свої системи екологічного менеджменту, стрімко зростає. За даними Федерального агентства з охорони навколишнього середовища (Німеччина), станом на 01.01.2008 р. світова п'ятірка лідерів в галузі сертифікації за стандартами ISO 14000 виглядає так: Японія - 23819 підприємств та організацій; Німеччина - 9150; США - 5474; Велика Британія - 4917; Франція - 4344. Далі для нас цікаві такі країни: Угорщина - 937 підприємств та організацій; Чехія - 805; Естонія - 94; Литва - 52; Росія - 88. Очевидно, що турбота про екологію є поки що привілеєм заможних країн, які вступили в постіндустріальну фазу розвитку. В Україні, де значними темпами розвивається сертифікація систем менеджменту якості на продукцію за стандартами ISO серії 9000, в Реєстрі Державної

системи сертифікації - УкрСЕПРО - станом на 01.01.2008 р. зареєстровано 56 сертифікованих систем EMS [3].

ЄС підтримує адаптацію законодавства України до норм і вимог співтовариства шляхом надання технічної допомоги. На покращання екологічного стану українських підприємств був спрямований проект, фінансований Європейською економічною комісією ООН в рамках програми TACIS «Системи екологічного менеджменту на підприємствах України», який проходив з серпня 2002 р. по серпень 2004 р. Вартість проекту - 1,5 млн. євро. За час проведення робіт для представників наукових, освітніх інститутів, державних та громадських організацій, промислових підприємств було організовано понад тридцять семінарів, а для аудиторів - навчання та стажування. Також здійснювалась підготовка до акредитації органів із сертифікації систем управління навколишнім середовищем. В результаті п'ять українських підприємств впровадили у себе системи EMS і отримали сертифікати відповідності згідно з вимогами стандарту ISO 14001. Це ЗАТ «Лакма» (Київ), Житомирський маслозавод «Рудь», міжнародний аеропорт «Бориспіль», машинобудівний завод «ФЄД» (Харків), морський порт «Південний» (Одеса).

У цілому по Україні системи за стандартом ISO 14001 станом на 01.01.2005 р. сертифіковано близько 57 підприємств. Більш точна статистика відсутня у зв'язку з тим, що зарубіжні органи з сертифікації, інформацію про сертифікацію систем екологічного менеджменту на українських підприємствах не надають, а в Україні відсутні державні органи влади, які б займалися означеними питаннями. Для моніторингу цієї роботи в Україні було б доцільно підприємствам та організаціям, які отримали сертифікати на системи EMS не в державній системі сертифікації, сповіщати про цей факт територіальним органам Держспоживстандарту України. В Україні, де значними темпами розвивається сертифікація систем менеджменту якості продукції (послуг, робіт) за стандартами ISO серії 9000, незначна кількість підприємств та організацій, які розробили та впровадили системи EMS, свідчить про те, що в українському промисловому співтоваристві ставлення до екології, як до дуже важливого напряму, ще не сформувалось. З часом це може стати серйозними проблемами, тому що дотримання норм екологічного законодавства та інших норм стосовно охорони навколишнього середовища, виконання експортних вимог, виконання міжнародних домовленостей стануть важливими стимулами бути конкурентноздатними на спільному ринку.

Тут слід зауважити, що на сьогодні в Україні склалася і діє система екологічних та гігієнічних нормативів, якими встановлюються критерії до якості природного середовища та вимоги до об'єктів його забруднення. Значна частина цих нормативів є більш жорсткою, ніж нормативи, рекомендовані міжнародними організаціями і адаптовані в ЄС. Внаслідок технічної і технологічної неможливості дотримання в сучасних умовах відповідних нормативів, виконання яких до того ж погано контролюється, в цілому ці нормативи не розглядаються підприємствами як обов'язкові до виконання, а лише такі, до яких необхідно прагнути. В цих умовах

підприємства пристосувались до вибіркового державного контролю і визнають за краще платити штрафи або компенсацію за збиток, ніж доводити свої екологічні параметри до нормативних. Якщо ж вони впровадять у себе системи екологічного менеджменту, то автоматично попадають у сферу підвищеної уваги як з боку державних екологічних інспекторів і санітарного нагляду, так і з боку органу з сертифікації (сертифікаційний аудит, наглядові аудити), а також органів місцевого самоврядування. Тому доцільно зменшити перелік нормативів якості елементів навколишнього середовища, що підлягають контролю, підвищивши реалістичність їх виконання, використовуючи вже існуючі європейські стандарти.

Створенням систем екологічного менеджменту в Україні займаються переважно великі та середні підприємства. Малий бізнес через нестачу людських ресурсів, часу, витрат на сертифікацію таких систем не впроваджує. Комплекс стандартів ISO серії 14000 постійно розвивається. При споживанні продуктів харчування, використанні побутової техніки, обладнання, матеріалів споживачі хочуть мати достовірну інформацію щодо їх екологічних характеристик. При цьому виникає проблема виділення екологічно чистих виробів на фоні великої кількості інших. Технічним комітетом ISO/ 207 розроблений комплекс міжнародних стандартів з екологічного маркування та етикеток, які прийняті як національні стандарти України і які є чинними в нашій країні від 01.07.2004 року. Стандарти передбачають єдиний підхід відносно аналізу технічної обґрунтованості екологічних заяв підприємств для забезпечення їх точності, технічної перевірки та достовірності. Будь - яка продукція в процесі її виробництва, використання та утилізації так чи інакше впливає на навколишнє середовище. Наслідки цих впливів можуть коливатись від незначних до дуже суттєвих, в залежності від того, мають вони короткочасну чи довгострокову дію, а масштаби наслідків розповсюджуються на глобальний, регіональний чи місцевий рівень.

Впроваджена та діюча система екологічного управління на підприємстві вже на перших етапах свого розвитку здатна привести до суттєвих економічних ефектів за рахунок економії та збереження сировини, матеріалів, енергетичних ресурсів, зниження екологічних платежів та штрафних санкцій тощо. Також впровадження системи екологічного менеджменту дозволить підприємству отримати суттєві конкурентні переваги на ринку. Таким чином до потенційних переваг, пов'язаних із впровадженням вищезазначеної системи, можна віднести: можливість задоволення вимог інвесторів і полегшення доступу на ринки капіталів; збільшення частки ринку підприємства за рахунок покращення його іміджу; удосконалення управління витратами; економія сировини, електроенергії, матеріалів; створення сприятливих умов для вирішення екологічних питань; розширення доступу на закордонні ринки тощо.

Як висновок слід зазначити, що від впровадження стандартів ISO 14000 отримають вигоду всі учасники ринкової економіки. Виробники зможуть вирішувати екологічні проблеми на системній основі, сприяючи покращенню екологічних показників навколишнього середовища. Дані стандарти будуть формувати у постачальників

впевненість у ділових партнерах, оскільки будуть охоплювати всі аспекти діяльності підприємства у галузі управління природокористуванням, а саме: питання екологічного аудиту, визначення екологічних показників, задоволення претензій, розробки документів, що містять екологічну інформацію. На рівні державних органів влади доцільно розробити міждержавні програми з охорони навколишнього середовища, які б відповідали вимогам Європейського співтовариства. Сьогодні надзвичайно актуальним для України є приведення системи управління навколишнім середовищем до вимог, прийнятих у практиці промислово розвинених країн. Саме такий підхід дозволить покращити якість навколишнього середовища у нашій країні та забезпечити екологічну чистоту та конкурентоспроможність продукції на зовнішніх ринках.

Література:

1. ДСТУ ISO 14004-97 Системи управління навколишнім середовищем. Загальні настанови щодо принципів управління, системи та засобів забезпечення. Введ. 18.08.97. – К.: Держстандарт України, 1997. – 38 с.
2. Екологія: Підручник /С.І. Дорогунцов, К.Ф. Коценко, М.Ф. Хвесик та ін. – К.: КНЕУ. – 2005. – 371 с.
3. Коробко В. И. Экологический менеджмент. – М. ЮНИТИ – ДАНА. – 2010. – 303 с.
4. Системы экологического менеджмента для практиков / под.ред. С.Ю. Даймана. – М.: Узд-во РХТУ им. Д.И. Менделеева, 2004. – 248 с.
5. Сухорукова С.М. Экономика и экология. – М.: ЭКСМО, 1988. – 147 с.
6. Сучасна екологія: наукові, етичні та філософські ракурси. Навчальний посібник / Л.І. Сидоренко. – К.:Азимут. – 2002. – 153 с.